

УДК 94(477)"18/19":821.161.2-94
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2025.01.061>

ПОДОРОЖІ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ НАДДНІПРЯНЩИНОЮ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.: СПОДІВАННЯ І РЕАЛЬНІСТЬ

Зоя БАРАН

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9685-3953>

кандидатка історичних наук, доцентка,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра світової історії модерного часу,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: zoja_baran@ukr.net

Осмисленню минулого свого краю сприяють не тільки фактографічні знання, але й особистий «дотик» до нього, зокрема крізь пізнання історичних пам'яток. Мандрівки Україною відіграють важливу роль у формуванні національної свідомості українців, збереженні історичної пам'яті.

Мета статті — на основі спогадів відомих українців Галичини про свої подорожі на Велику Україну виявити, наскільки уявний образ Наддніпрянщини співвідноситься з реальністю. *Джерельну базу* наукової розвідки склали спогади українських громадських і політичних діячів: О. Барвінського, Є. Олесницького, К. Трильовського, О. Назарука, О. Федак, Т. Окуневського, І. Кедрина-Рудницького, К. Левицького, Є. Чикаленка, О. Лисенка. Встановлено, що, незважаючи на активізацію відвідин Наддніпрянщини на початку ХХ ст., ці подорожі все ще залишалися поодинокими. На заваді стояли як численні свідомі паспортні перешкоди з боку російської адміністрації, так і відсутність у широкого загалу потреби таких мандрівок. Проте, головним мотивом подорожі для галицьких інтелектуалів була, все ж, соборницька ідея. Ці виїзди, попри захоплення просторами, величчю та пам'ятками Києва, в більшості закінчувалися розчаруванням для галичан, які в уяві мали сформований децю інший, можливо ідеальний образ Великої України.

Методологія дослідження базується на теоретичному аналізі, систематизації і узагальненні, історичному огляді.

Ключові слова: Україна, Галичина, соборність, культура, О. Барвінський, Є. Олесницький, К. Трильовський, О. Назарук, О. Федак, Т. Окуневський, І. Кедрин-Рудницький.

Zoya BARAN

ORSID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9685-3953>

Candidate of History, Associate Professor,
Ivan Franko National University of Lviv,
Department of World Modern History,
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: zoja_baran@ukr.net

TRAVELS IN THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES BY GALICIAN UKRAINIANS TO NADNIPRIAN UKRAINE: EXPECTATIONS AND REALITY

Introduction. Trips around Ukraine should be considered not only as an important means of recreation, accumulation of factual material about the historical past. They play an important role in the formation of national identity of Ukrainians and preservation of historical memory.

Problem Statement. Travelling to Naddniproshchyna was not very frequent for Galicians. Contacts between western and eastern Ukrainians were almost exclusively cultural, and few mutual visits were made among a limited circle of intellectuals.

The purpose of the article is to identify, on the basis of the memoirs of famous Galician Ukrainians about their travels to Greater Ukraine, how the imaginary image of the Naddniproshchyna corresponded to reality.

Methods. General scientific methods of analysis and synthesis, as well as special scientific comparative-historical and chronological methods are used in the article. The author adheres to the principle of historicism.

Results. Trips from Galicia to Naddniproshchyna were still rare in the early twentieth century. The motives for travelling were primarily national. The obstacles included not so much material difficulties as passport obstacles from the Russian administration. First impressions of Naddniproshchyna and Kyiv were usually the same: admiration for its vastness and grandeur, and for the historical monuments of Kyiv. Crowded meetings of Ukrainians from both parts of Ukraine most often occurred on the occasion of celebrations of significant events in the history of the Ukrainian people. The most unfortunate were the impressions of the continuous Russification of the city: inscriptions in Russian and its use on the streets, the presence of a significant number of monuments intended to commemorate Ukraine's defeat in the struggle for statehood and symbolise unity with Russia. Among the reasons for this situation, intellectuals named ignorance of Ukrainian history, lack of its popularisation and national education.

Conclusion. The Galician journeys ended in disappointment because of the discrepancy between the imaginary image of the Naddniproshchyna and reality. But they were of great importance for the realisation of the national unity of Ukrainians divided by borders and the commonality of their historical past.

Keywords: Ukraine, Galicia, unity, culture, O. Barvinsky, Y. Olesnytskyi, K. Trillovsky, O. Nazaruk, O. Fedak, T. Okunevsky, I. Kedryn-Rudnytskyi.

Вступ. Туристичні мандрівки Україною варто розглядати не тільки як важливий засіб відпочинку, нагромадження фактографічного матеріалу з історичного минулого населених пунктів і територій. Вони відіграють важливу роль у формуванні національної свідомості українців, збереженні історичної пам'яті. Вже в XIX ст. у Галичині завдяки ентузіастам формувалися товариства, які займалися організацією подорожей по території краю: громадськість залучалася до збору матеріалів і вивчення місцевої історії, її популяризації й використання в національно-патріотичному вихованні [1]. Так, подорожі Галичиною, Буковиною та Закарпаттям здійснювали ще представники «Руської трійці». Організатором багатьох науково-пізнавальних подорожей свого часу був Іван Франко. За його ініціативою упродовж 1883—1888 років здійснено шість мандрівок студентської молоді по території Галичини [2, с. 178]. Активну діяльність у цій сфері розгорнули Академічне братство (1882, народознавчі подорожі Галичиною та Буковиною організовував спеціально створений Мандрівний комітет) [3], туристичне товариство «Чорногора» (1910) [4, с. 63]. Все ж подорожі галичан саме на Велику Україну були не досить частими та здійснювались серед обмеженого кола інтелігенції. На початку XX ст. контакти між західними і східними українцями децю активізувалися з огляду на буремні часи та тісніше пов'язувалися з суспільно-політичною діяльністю національних громадських організацій і партій.

Мета статті — на основі спогадів відомих галицьких українців про свої подорожі на Велику Україну виявити, наскільки уявний образ Наддніпрянщини співвідносився з реальністю. *Джерельну базу* наукової розвідки склали спогади українських громадських і політичних діячів: О. Барвінського, Є. Олесницького, К. Трильовського, О. Назарука, О. Федак, І. Кедрина-Рудницького, К. Левицького, Т. Окуневського, Є. Чикаленка, О. Лисенка [5—13]. *Методологія дослідження* базується на теоретичному аналізі, систематизації і узагальненні, історичному огляді.

Проблеми галицько-наддніпрянських політичних контактів були предметом розгляду значної кількості дослідників: праці Ігора Коляди, Лілії Скорич, Тетяни Горбань, Інни Вівсяної [14—17]. У цій статті авторка прагнула на основі суб'єктивних оцінок авторів спогадів визначити мотиви подорожей галиць-

ких українців, їхні перші враження від Наддніпрянщини та зустрічей з місцевими мешканцями. Хоча, як свідчать представлені матеріали, попри, здавалося б, приватну мету, вони, все ж, обрамлювалися політичним забарвленням, особливо під час зустрічей з місцевою громадсько-політичною елітою. Залучені спогади діячів Галичини, які в різний час здійснили свої поїздки на Наддніпрянщину: Олександр Барвінський (1847—1926) — 1885 р., Євген Олесницький (1860—1917) — 1889 р., 1894 р., 1903 р., 1912 р., 1913 р., Кирило Трильовський (1864—1941) — 1903 р., Осип Назарук (1883—1940) — 1913 р., Олена Федак (1894—1982, за оцінкою історика та журналіста, політичного діяча Івана Кедрина-Рудницького [10, с. 194], «найбільш «грамотна» журналістка») — 1912 р. Опрацьовано спогади Івана Кедрина-Рудницького (1896—1995), Костя Левицького (1859—1941). Автори писали свої мемуари в різний період і зазвичай через достатньо тривалий часовий відтинок. Тому для підтвердження деяких фактів чи їх спростування використано також спогади українського громадського діяча Наддніпрянщини Євгена Чикаленка (1861—1929), а також сина композитора Миколи Лисенка Остапа (1885—1968).

Основна частина. Незважаючи на перебування українських земель у складі різних державних утворень, обмін культурними цінностями, особисті взаємини між окремими діячами, взаємні поїздки, не переривалися ніколи. Громадсько-політичний діяч першої половини XX ст. Володимир Дорошенко наголошував: «Національна спільнота надто міцна й тривка річ, щоб її можна було знищити штучними способами» [18, с. 37]. Проте, як зазначав І. Кедрин-Рудницький, «галичани знали Наддніпрянську Україну куди менше, як наддніпрянці знали Галичину, бо цілий ряд найвидатніших наддніпрянських діячів — меценатів, письменників, політичних емігрантів — приїздили до Галичини або їздили через Галичину на Захід, ставали добродіями центральних галицьких культурно-наукових установ, зберігали з Львовом тісні взаємини» [19, с. 100]. Можна погодитися з думкою дослідника Мар'яна Мудрого, що напередодні Першої світової війни серед українців Галичини існувало два образи Великої України. Перший — «офіційний», ідеальний, що був представлений у програмах політичних партій і про-

пагований на редакційних шпальтах часописів. Другий — критичний, повсякденний як вираз особистісних вражень галичан від зіткнення з наддніпрянською реальністю [20].

Організація подорожей

Однією з причин, що впливала на організацію мандрівок, на яку, зокрема, вказував у своїх спогадах Є. Олесницький, була відсутність достатніх коштів для подорожі, бо галицькі українці «не мали звичаю подорожувати, очевидно — передусім через нестачу матеріальних засобів» [6, с. 291]. Зрештою, як наголошував політик, він також не відразу зміг виконати свою мрію — «пізнавати світ і відбувати подорожі». Цю можливість правник отримав лише коли «прийшов у положення», тобто завдяки своїй адвокатській практиці зміг покращити своє матеріальне становище [6, с. 288]. Водночас Є. Олесницький мав рацію, наголошуючи, що матеріальна складова не була головною причиною для організації подорожі: «Якби порохувати все, що у нас видавали люди на інші, зовсім непотрібні річі, що служили не дійсній потребі, а були предметом люксового уживання, як напр. на люксову їду і напитки, особливо ж на карти, — то назбиралося б стільки, що можна би тими сумами покрити видатки навіть далеких подорожей». Він з жalem констатував, що в галичан не було бажання до подорожей, «не було тих культурних і мистецьких потреб, яких заспокоєнню служать подорожі», які вважалися зайвою і непотрібною річчю [6, с. 291]. Ще більше здивування в Є. Олесницького викликала відсутність в галицької інтелігенції «почуття потреби пізнати найближчу собі країну, закордонну Україну» [6, с. 292]. Дивувався, що не прагнули її відвідати навіть ті, хто викладав історію та знав чимало фактів про її минуле [6, с. 292]. Він наголосив, що після подорожей Австрією та Італією в нього пробудилися «докори совісти»: «Їдеш у далеку чужину, оглядаєш світове мистецтво, пізнаєш пам'ятники чуждої давнини, а тут під боком — кілька годин дороги — лежить твоя батьківщина, така близька, така незнана рідна Україна» [6, с. 291], «лежить наша славна, стара столиця, пливе наш буйний Дніпро, а над ним царює могила Шевченка» [6, с. 292]. Омріяну подорож «до серця закордонної України» Є. Олесницький з дружиною здійснили в липні 1894 р. [6, с. 291], зауваживши згодом, що ця мандрівка (відвідали Київ та Одесу) насправді коштувала недорого, «на кожний

спосіб значно дешевше, як не один наш чоловік програвав пересічно у ферблі¹ на празнику або на весілі» [6, с. 292].

Подібно висловлювався й І. Кедрин, вказуючи на реальну перешкоду для подорожей — паспортні труднощі: «Взагалі ж, як відомо, було мінімально таких галичан, які їздили в Україну і знали її з автопсії за царських часів. Головною причиною цього були російські паспортні труднощі, але чималою виною була й провінційна галицька психіка, неохоча до подорожування: адже й на Захід їздили з Галичини тільки одиниці, а подорож до Відня була вже неначе атестатом вищости даної людини» [10, с. 100]. О. Федак у своїх спогадах також пригадала, що для неї сенсацією стала необхідність паспорта для виїзду в Росію, бо в усій Європі «їздилося без ніяких документів, не було ніяких границь — кордонів, ні митних ревізій» [9, с. 39]. Про паспортні труднощі та поліцейські митарства пригадував і Олександр Барвінський [5, с. 335, 369].

Потребу пізнання всієї України Є. Олесницький також пов'язував з національною ідеєю, необхідністю збереження історичної пам'яті. При цьому він посилався на досвід поляків, які з різних нагод «улаштовували часті громадні поїздки до Кракова, де мають стільки скарбів свого минулого і такі поїздки сильно скріпляли їх свідомість і національну ідею» [6, с. 292]. Він стверджував, що в «Галичині не було ніяких наших історичних пам'яток, навіть у Львові не можна було побачити багато такого, що нам пригадувало б наше минуле» [6, с. 292]. Побачити край, «де збереглися численні пам'ятники тисячолітньої минувшини, де розкинулися німі свідки колишньої слави українсько-руського народу...» прагнув і О. Барвінський [5, с. 334].

Отже, національна складова, що більше соборницька ідея, були важливим мотивом для поїздки до Наддніпрянської України, а тим більше на початку XX ст., коли в силу історичних обставин активізувалися національні прагнення українців. Є. Олесницький, який побував у Києві в 1912 та 1913 роках, писав: «Тоді вже було чути в повітрі, що щось висить, щось зближається, що під сподом щось вариться і небавком вибухне. Це висіла в повітрі українська революція...» [6, с. 293]. В. Дорошенко від-

¹ Фербель — азартна гра в карти.

значав, що саме в цей час контакти між Великою Україною та Галичиною зміцнюються та зростають, а «поїздки наддніпрянців до Галичини і галичан на Наддніпрянщину стають тепер явищем не винятковим, а звичайним». Йшлося про взаємне святкування різних ювілеїв, національних свят. «Отсі зносини і взаємини дуже додатньо впливали на обидві сторони, зближаючи їх між собою й причиняючися цим до вироблення одноцільного всеукраїнського світогляду й характеру», — підкреслював В. Дорошенко [18, с. 46].

У цьому контексті варто також згадати укладення так званих соборницьких шлюбів, що повинні були символізувати єдність українського народу. Дослідник Юрій Яковлев називає першим шлюб Івана Франка 1886 р. з Ольгою Хоружинською родом із Харківщини; наступним стало одруження наддніпрянця Михайла Грушевського 1896 р. з Марією Вояківською родом із Тернопільщини [21]. Вирушив на Наддніпрянщину в пошуках дружини і галичанин Т. Окуневський. Як згадував у своїх спогадах К. Трильовський, правник «не міг був найти собі дружини в Галичині, але як одного разу поїхав у якійсь драгоманівській місії на Велику Україну, привіз з звідти якусь вдовицю...», котра й «не старалася навчитися говорити по-українськи, і то де? На Покутті, в Городенці, де так мило звучала мова Стефаника й Мартовича!» [7, с. 79]. Дружиною Т. Окуневського стала Марія Цироцька [21]. У своїй автобіографії [22, с. 116] політик написав: «Дружину мою я взяв собі з Києва»², куди часто виїздив у 1890-х роках, зокрема й щоб відвідати свою сестру Ольгу, котра навчалася гри на фортепіано в Миколи Лисенка (стала відомою в Галичині піаністкою) [24, с. 59].

Знайомство з Наддніпрянщиною: перші враження від побаченого

«Мене полонила Наддніпрянська Україна з її просторами, з її природою, її розмахом», — згадував І. Кедрин [10, с. 53].

Перші враження від Києва в галицьких українців були зазвичай одинакові: це захоплення велич-

чю міста, його пам'ятками, оцінка як одного з «найкращих міст світа» [6, с. 292]. Заледве чи в «цілій Європі середній можна найти місто так щедро вивіноване природою», — писав про свої враження О. Барвінський [5, с. 336]. «Він мусить захопити кожного, а щож уже казати про українця, якого вяже тут стільки історичних споминів, який шукає тут за ними, хотів би натішитись ними, хотів би атмосферою цих місць відживити свого духа», — писав Є. Олесницький [6, с. 292]. О. Назарук, відвідавши Київ у 1913 р., не розчарувався у своїх сподіваннях [8, с. 6], наголосивши: «Київ, столиця України — се одно з найкрасших і найстарших міст світа» [8, с. 24]. О. Федак була захоплена Києвом, що його відвідала в 1912 р., який видався їй «найкращим містом, яке бачила (хоч знала майже всі європейські столиці)», як і прогулянкою кораблем до Канева на могилу Шевченка [9, с. 41]. Подорож вона отримала як нагороду за успішно складені іспити в школі. Ініціатором поїздки був її вуйко Є. Олесницький³, який мав намір скористатися з запрошення для товариства «Дністер» на VI Міжнародний пожежний конгрес в Петербурзі (відбувався 20—24 травня 1912 р.) та відвідати Україну. В подорож вирушили брати Євген та Ярослав Олесницькі з дружинами, Степан Федак з донькою Оленою. Олена, зокрема згадувала, як Є. Олесницький доручив усім говорити в Києві «на вулицях голосно по українськи і це викликувало не малу сензацію, тим більше, що звертав теж увагу наш західноєвропейський одяг» [9, с. 41].

Щодо пам'яток, які зазвичай намагалися побачити галичани, це «передусім старий Київ»: Софійський Собор, Печерська Лавра («де подивляли чи не десятиметрові ікони Богородиці, намальовані на задніх стінах вітарів, бачили і моці різних святих» [7, с. 167]), Золоті Ворота («інтересні хіба своїми мініатюрними розмірами що до ширини візду» [8, с. 22]), Десятинна церква, Михайлівський монастир, пам'ятник Хмельницькому. До переліку входили й новіші споруди: Володимирський Собор, уні-

² В автобіографії Т. Окуневський також підкреслив, що саме дружина допомогла йому «купити реальність». Як зазначає дослідник Василь Яшан, за кошти дружини Т. Окуневський придбав в Городенці «посілість з трьома будинками від колишнього поштаря Арцішевського» [23, с. 580].

³ Родинні зв'язки простежуються по матері Олени Федак — Марії Січинській (у заміжжі — Федак, 1874—1952) котра була племінницею Євгена Олесницького (від шлюбу Наталі Олесницької, 1856—1913 та о. Лукіяна Січинського, 1849—1930) [9, табл. Генеалогічне дерево].

верситет, міський театр, а також пам'ятки садово-паркового мистецтва (Царський сад, Купецький сад «з його чарівними видами на Дніпро і на Подол, передовсім при нічному освітленні» [6, с. 292]).

Відвідавши Поділ, О. Назарук охарактеризував цю частину Києва як найбіднішу дільницю, забудова якого нагадувала старі галицькі містечка, як Тисменицю чи Язловець. Через це, мабуть, політик написав, що чувся як у себе дома, «лиш гуркіт трамваю і його великі освітлені вози, котрі сюди немов заблукали, пригадують, що се частина великого міста» [8, с. 19]. Відвідав Поділ О. Назарук ще раз в неділю, де вже «аж кипіло від різнобарвного людського, натовпу, особливо від селянок у чистім, вишиванім білю». Він здивувався наявності величезної кількості книжок, які тут продавали: це були найновіші українські видання, серед яких і галицькі [8, с. 20].

При нагоді галичани відвідували київські театри. Так К. Трильовський з дружиною побували на виставі «Запорожець за Дунаєм» [7, с. 232], а в російському театрі дивилися п'єсу Горького «Дачники» [7, с. 167].

О. Барвінський, за галицькою недільною традицією, вирішив відвідати кав'ярню у Києві, «щоби й тут придивитися людському життю». Він сподівався, що в Києві, як у Львові: «куди ні повернись, так попадеш як не в каварню, то в пиварню або реставрацію» [5, с. 349]. Але його спіткало величезне розчарування, коли він спробував її знайти: місцеві мешканці пояснили йому, що такої традиції «щоби люди збирались в прилюдних льокалях, каварнях чи пиварнях провести разом троха часу, побалакати з собою; прочитати часописи, заграти в шахи...» в Києві немає [5, с. 353].

Окрім відомих, сучасною мовою, туристичних пам'яток, О. Назарук, зокрема, вирішив «побачити щось прикре» в Києві. «А що люде зачисляють до прикростей: тюрму, божевільне і біду...», отож він вирушив до Лук'янівки — тюрми, «де сторожі руської імперії» [8, с. 16]. Гнітюче враження на нього справило побачене: «жінки, що прийшли відвідати кривих, свояків і знайомих», охорона з солдат, а за високим парканом з дощок було «видно зелені дерева тай тільки» [8, с. 17]. Відвідав політик і лікарню для душевнохворих, що розташовувалася біля Кирилівської церкви. Звичайно ж і саму церкву, висловивши своє захоплення іконами авторства

Михайла Врубеля, особливо іконою Матері Божої⁴: «варта поїхати до Києва тільки на те, що б подивитися на сей оден образ» [8, с. 17].

Що ж до відвідування інших міст Наддніпряни, то маємо згадку про подорож Є. Олесницького до Одеси в 1894 р. Він відзначив інтернаціональний характер міста: «конгломерат усіх можливих націй» з переважанням москалів, «мова й написи московські» [6, с. 293—294]. Все життя міста, за оцінкою Є. Олесницького, концентрувалося навколо моря, де були найкращі будинки, цікавий міський музей. Вдалося подружжю поспілкуватися з місцевими українськими інтелектуалами: зустріч відбулася у будинку відомого українського письменника, бібліографа Михайла Комара. Серед присутніх було кілька українських родин, а також історик Володимир Антонович, який перебував в Одесі. Є. Олесницький відзначив, що всі чоловіки говорили українською мовою, а жіноцтво, окрім господині дому, котра намагалася підтримувати розмову з дружиною Є. Олесницького, «по московськи». Велике здивування викликала відмова господарів вечора здійснити взаємний візит до готелю, в якому зупинилося подружжя Олесницьких: «очевидно — лякалися деяких неприємностей задля зв'язків з галицькими українцями» [6, с. 294].

Що везли на згадку від подорожі? Насамперед купували у Києві книжки [5, с. 369—370]. Маємо також свідчення К. Трильовського, який пригадував, що привіз додому «гарні копії кількох образів з Володимирівського собору», «теплі башлики для дітей, а моя дружина гарну плахту» [7, с. 166—167].

Зустрічі з українцями Наддніпряни

Велелюдні зустрічі українців з обох частин України найчастіше траплялися з нагоди святкування визначних подій в історії українського народу. Першою важливою акцією загальнонаціонального масштабу стало відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві 1903 р. Західноукраїнська делегація налічувала 13 осіб [26]. Серед них Євген Левицький, Кость Паньківський, Кирило Студинський, Мирон Кордуба та ін.

⁴ Йдеться про знамениту ікону для вівтаря Кирилівської церкви «Богоматір з немовлям» Михайла Врубеля (1856—1910). Прообразом Богородиці стала дружина Андріана Прахова — Емілія, у яку митець був свого часу безнадійно закоханий [25].

Чимало спогадів залишилося про святкування у Києві 35-річного ювілею композиторської та музично-громадської діяльності Миколи Лисенка, які розпочалися в грудні 1903 р. [13, с. 232, 237]. Вже на перші концерти прибули делегати з Галичини та Буковини, «серед яких були навіть селяни у своїх мальовничих костюмах», — писав Сергій Єфремов [27, с. 148]. Про це святкування згадував К. Трильовський, який прибув до Києва з дружиною (щоправда він помилково вказав 1904 рік) [7, с. 166, 229]: «Ювілейне свято в честь Лисенка в Києві пройшло велично. З галичан, крім мене і моєї дружини (буковинки), був, мабуть, лише відомий патріот Кость Паньківський, також з дружиною» [7, с. 231]. «Моя дружина була в стилевому народньому одязі з Буковини», — пригадував К. Трильовський [7, с. 231]. Остап Лисенко, описуючи святкування, наголосив, що на вечорі 20 грудня в переповненому залі Будинку Купецького зібрання (тепер Національна філармонія) зібралися гості з усіх кінців України, зокрема делегації з Галичини та Буковини, які «широ й сердечно вітали батька» [13, с. 234—235].

Детальний опис святкування представив Сергій Єфремов. З його запису зрозуміло, що Галичину представляли Анатоль Вахнянин від «Союзу Боянів» (Союз співочих і музичних товариств), Кирило Студинський — Наукового товариства імені Шевченка, Є. Олесницький — «Просвіти», К. Левицький — як редактор газети «Діло» галицько-української преси та від буковинців [27, с. 149]. Є. Олесницький відзначив, що це «був з'їзд усієї України, ми бачили багато своїх людей, українську мову чули з усіх сторін; та все ще не було українських часописів та не було слідно й українських написів» [6, с. 293].

Зібралися українці 1912 р. у Києві на похорони М. Лисенка. К. Левицький зазначав, що до складу делегації галицьких українців увійшли: «проф. Володимир Шухевич, о. Остап Нижанковський, проф. Філярет Колесса, д-р Мих. Волошин, д-р Ст. Людкевич і Волод. Бандрівський» [11, с. 632].

Окрім спеціально спланованих святкувань з нагоди відзначення вагомих подій в історії українського народу, мали місце й зустрічі у вужчому колі. Про приїзд до Києва галичан, які поверталися з Петербурзького Пожежного з'їзду, у своїх спогадах писав Є. Чикаленко: до міста завітали «посол віденського парламенту Євген Олесницький з жінкою, ди-

ректор Дністра Степан Федак з дочкою та Ярослав Олесницький, директор банку «Земля». З цієї нагоди 29 травня був організований банкет, на якому з промовами виступили Олена Пчілка, Софія Русова, Леонід Жебуньов, Дмитро Антонович та Микола Порш. «Промови все були святочні, урочисті, в яких вихвалялась працьовитість, енергія наших галицьких братів у боротьбі за національні права свої, а тепер і за університет. Здавалось, що вони, борючися за своє існування, добувають і для нас, російських українців, умовини кращого життя», — пригадував Є. Чикаленко [12, с. 231]. Політик детально описав промову Є. Олесницького, який наголосив, що галичани постійно відчують підтримку наддніпрянців, зокрема у боротьбі за український університет «в отих голосних заявах співчуття, що друкуються в «Раді»... Якби не було України російської, то уряд австрійський зовсім не рахувався б з домаганнями галичан, не зважав би на тих три мільйони українців, що живуть в Австрії» [12, с. 231—232]. Під час розмови з Є. Чикаленком Є. Олесницький обіцяв подбати, щоб галицькі громадські інституції передплачували «Раду» [12, с. 232]. Йшлося про передплату видання близько 500 кооперативами Галичини. Як згодом констатував Є. Чикаленко, досягти таких показників не вдалося: станом на січень 1913 р. було здійснено близько 150 передплат. Але водночас підкреслив: «якби ми заходилися в Росії агітувати за львівське «Діло», то, певне, не придбали б і сотки передплатників» [12, с. 263—264]. Йшлося насамперед про мовні особливості надрукованих текстів: мова статей в «Ділі» мішана, «що важко нам його читати: сила слів латинських, німецьких, польських, навіть московських при чисто польському складі речення робить цю мову зовсім для нас чужою» [12, с. 264]. Так само галичанам «здається незвичайною мова «Ради». Є. Чикаленко навів слова редактора «Діла» Василя Панейка, який зазначив, що «Рада» пишеться дуже примітивною «хлопською» мовою, підробляючися під мужицьке розуміння, тоді як «Діло» пишеться зовсім «інтелігентською» мовою, бо воно видається для інтелігентів, а для «хлопів» у них є спеціальні газети, що друкуються «хлопською» мовою, схожою з «радянською» [12, с. 264]. Є. Чикаленко страшенно неприємно вразила «оця тенденція галичан відрізнити інтелігентну мову від народньої» [12, с. 264].

Про свої враження від зустрічі в Українському клубі Києва наприкінці травня 1912 р. згадувала О. Федак⁵. Запрошення було визначено на 8 годину вечора і, як зазначає Олена, «згідно з нашими звичаями панови рішили, що треба одягнутися «формально» щобто панови у фраках, а пані у вечорових сукнях». Після прибуття на місце зустрічі Олена зазначила, що враження склалися неприємне, «коли ми застали наших гостей у щоденних, здебільша полотняних одягах!». Є. Олесницький знайшов вихід із ситуації, зауваживши, щоб присутні не дивувалися «святочному одягу», наголосивши, що «наша зустріч в столиці України є для нас більше, як святочна». Олена назвала присутніх: «визначні мистці і громадські діячі: Лисенко, Коцюбинський, Черняхівська-Старицька, Євген Чикаленко» та багато інших. Через теплий вечір вікна в приміщенні були відчинені. Коли після промов М. Лисенко сів за фортепіано і почав грати «Ще не вмерла», хлопці поспішно зачинили вікна. «Ми зрозуміли, що це була обережність перед поліцією, щоб не підслуховували соборницьких промов, а тимбільше національного гимну, що його під супровід Лисенка всі голосно співали», — згадувала О. Федак. У спогадах також залишився, за її словами «малий епізод»: Є. Чикаленко, який добре знав батька С. Федака через поїздки до Львова, звернувся до нього з такими словами: «це є велика політика, ми зачинаймо соборність від малого, в мене є сини у Вас дочки — чи не було б гарно як щоб вони повінчалися?» С. Федак відповів: «Пришліть хлопців до Львова — то побачимо». Олена стверджує, що сини Є. Чикаленка так і не приїхали до Львова, водночас пригадує, що в 1919 р. саме з одним із них — Петром Чикаленком — вона здійснила подорож на Україну за паспортом його дружини [9, с. 42].

Загалом, якщо говорити про зустрічі в тіснішому колі, то всі автори спогадів наголошували на ширості спілкування та надзвичайній гостинності наддніпрянців [5, с. 337].

⁵ О. Федак, пишучи спогади через тривалий відтинок часу, помилово зазначила, що це було в червні. Хоча відомо, що прибула вона з батьком до Києва відразу після завершення Пожежного конгресу в Петербурзі, котрий відбувався 20—24 травня. Є. Чикаленко в описі цього вечора зазначив, що відбувся він 29 травня [12, с. 231].

Розчарування та роздуми, нав'язані побаченням

Окрім позитивів, які отримували мандрівники з Галичини від зустрічі з столицею України, вони не втомлювалися наголошувати на тих, негативних сторонах, які спостерігали під час подорожі. Насамперед йшлося про прояви суцільної русифікації міста, оскільки почути українську мову на вулицях Києва можна було вкрай рідко [5, с. 346]. Написи зазвичай були російською. О. Барвінський висловлював жаль, що «в серці України написи на вивісках російські, польські, в значній частині і французькі, та німецькі, не можуть тільки бути українсько-руські» [5, с. 349]. Як наголошував Є. Олесницький «зверхній характер Києва не був тоді український, а московський. Всюди московські написи, московська мова на вулиці, в крамницях, ресторанах і каварнях... По українськи говорив тут і там хіба який селянин, що приїхав з села, або який убогий робітник. Це робило дуже прикре враження» [6, с. 293]. Правник навів приклад свого діалогу з прочанами в Лаврі, які були українцями, «що не вміли добре по московськи, хоч і силувались так говорити». А одна з жінок на аргументи Є. Олесницького, «що і пані вміють та говорять по українськи, а не лиш самі хахли», вона зі здивуванням запитала: «Невже є така земля, де пані говорять по мужицьки?» [6, с. 293]. У зв'язку з цим Є. Олесницький зауважив, що його «віра в силу й будучність України була цим підкопана». Водночас, за його словами, він намагався «переконати сам себе, що та московщина — це лиш поверховна поволока, під якою живе український зміст, що скорше чи пізніше вийде наверх». «Я не знайшов в Києві тоді того, чого шукав і знайти надіявся», — писав Є. Олесницький [6, с. 293]. Такі ж від'ємні враження справила на нього і наступна поїздка в 1899 р. [6, с. 293]. На думку політика, прогрес в розвитку українськості міста відбувся після завершення російсько-японської війни та безпосередньо перед початком Першої світової» [6, с. 293]. Хоча, під час відвідин Києва в 1912 р., за спогадами Є. Чикаленка, який супроводжував галичан у їхній подорожі містом, вони в якийсь момент почали «голосно ділитися враженнями і висловлювати сум, що Київ — зовсім московське місто» [12, с. 232]. Водночас велике здивування у галичан викликала розмова з кондуктором трамваю, який повідомив, що читає «Раду» і «слідкує за тим, що діється в Галичині і чи виборюють українські парламент-

ські послы український університет у Львові». Тому, як згадує Є. Чикаленко, у всіх залишилося враження, що «в шарах українською людности вже є національно свідомі українські одиниці» [12, с. 233].

Схожі враження залишилися і в О. Назарука. Проходячи Подолом, він прислухався до розмов місцевих мешканців і відзначив, що старші люди частіше говорили українською, а «молодші і діти говорили вже виключно по московськи», що, на його думку, було безумовно впливом школи. «Якось тяжко було слухати московського щебету нашої дівчоти. Дуже тяжко. Скрізь, скрізь бігали гарні і симпатичні білоголові діти і наповняли вулиці Подола звуками — московської мови. Якже прикро тут у Києві на Подолі...», — з жалем писав О. Назарук [8, с. 19]. Під час прогулянки містом він зустрічав різного віку людей, але всі говорили по московськи: «старенька німецька бабуса... говорила по українськи, переплітаючи московськими словами, «з панська». Може тому, що бачила перед собою «панів». Молодші люде, робітники, котрих ми нароком питали про що небуть, постійно відповідали по московськи; наша українська мова викликувала у них якесь здивоване і заклопотане. Видно не часто чують її від панів» [8, с. 20]. Зустрів і мандрівників — «молодих «малоросів» зпід австрійської границі», котрі розмовляли московською мовою, хоча, як згодом з'ясувалося, «знаменито знають українську мову» [8, с. 11].

Другий момент, на якому наголошували галичани, це наявність значної кількості пам'яток, що мали нагадувати про поразки гетьманської України в боротьбі за державність та символізувати єдність з Росією [8, с. 8]. Так «з напису на монументі Хмельницького неначе гірка іронія світила: єдина, неділимая Росія» [6, с. 293]. Тобто, як писав О. Назарук, це мало свідчити, «що Україна і Київ се власність єдиної, неділимой Росії, власність зимної Півночі» [8, с. 24].

Третій момент — це незнання власної історії. На цьому наголошував у своїх спогадах зокрема О. Назарук, який підкреслював важливість історичних знань про своє минуле та історичної пам'яті, пошани до традицій [8, с. 27]. Адже саме в Києві «зібрана велика, тисячлітна культурна праця і традиція українського народу» [8, с. 25]. Політик звинуватив у цьому й інтелігенцію, котра «не має ні поняття про історію своєї землі, ні відчуття для неї, ні бажання пізнати її», не до кінця розуміє «вагу своєї історії та традиції» [8,

с. 26]. О. Назарук не уникнув нагоди наголосити, що якби українці навчилися слухати «свого Проводу», не спричинили чвари поміж собою, то українська нація та держава стали б надзвичайно сильними, а Київ «бувби одною з головних столиць світа, куди приїздилиб послы наймогутніших держав — просити союзу і хліба» [8, с. 24]. Тоді, на його переконання, не було би напису на пам'ятнику Богдана Хмельницького «Єдина неділимая Росія». І не булоб крику втомленого «свободою» (анархією) народа: «хочемо під царя восточного, православного!» [8, с. 23]. З гіркістю політик писав: «І прийшов цар восточний, православний. Прийшов з військами своїми і нагайками вигнав основно «свободу». А за те забрав Україну і святу столицю її. На сотки літ забрав» [8, с. 23].

Висновок О. Назарука був наступний: «Головна правда історичної науки така: тільки той нарід може мати будучність, котрий знає, любить і шанує свою минувшість. А котрий нарід не знає своєї минувшини і висміває тих, котрі йому не обіцяють, що буде за бездурно ділити дебри, — той утратить не тільки дебри, але й поля та доми свої й піде облудом світами аж поки не розвіється як полова. Його потопчуть як бурян, а всю землю його посядуть ЧУЖИНЦІ. Бо до задержання своєї землі треба великого виховання. А виховувати і вчити нарід можна тільки на тім, що було (на традиції), а не на тім, що «має бути» (на фантазії)» [8, с. 29].

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що незважаючи на активізацію відвідин Наддніпрянської України на початку ХХ ст. порівняно з попередніми десятиліттями ХІХ ст., ці подорожі все ще залишалися поодинокими. На заваді стояли як численні свідомі паспортні перешкоди з боку російської адміністрації, так і відсутність у широкого загалу потреби таких мандрівок. Тим не менше, чи не головним мотивом для подорожі була національна складова, що більше соборницька ідея. Перші враження від Наддніпрянської України та Києва в галицьких українців були зазвичай однакові: це захоплення її просторами та величчю й пам'ятками Києва. Однак ці виїзди закінчувалися розчаруванням для галичан: маючи сформований децю інший, можливо ідеальний, на їх погляд, образ Великої України, вони були вражені реальністю. А саме тотальною русифікацією краю, наявністю численних пам'яток, що мали символізувати єдність з Росією. Серед причин та-

кої ситуації інтелектуали називали незнання власної історії, відсутність її популяризації та національного виховання. Попри все, ці подорожі мали величезне значення для усвідомлення національної єдності розділених кордонами українців, спільності їх історичного минулого, культурної спадщини.

1. Мисак Н. Мандрівки галицької молоді наприкінці XIX — початку XX ст.: організація, характер, маршрути, вплив на формування особистості гімназистів і студентів. *Galicja. Studia i materialy*. 2020. № 6. С. 238—273.
2. Свищ О. Краєзнавчі дослідження Івана Крип'якевича. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2012—2013. Випуск 13—14. С. 176—186.
3. Петранівський В., Рутинський М. Історія української географії. *Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. Випуск 2 (12). С. 48—54.
4. Луцький Я., Луцький В. Туристично-краєзнавча діяльність товариства «Чорногора». *Краєзнавець Прикарпаття*. 2007. Ч. 7. С. 62—65.
5. Барвінський О. *Спомини з мого життя. Частина перша та друга*. Нью-Йорк; Київ: Смолоскип, 2004.
6. Олесницький Є. *Спогади з мого життя*. Львів: Медицина і право, 2011.
7. Трильовський К. *З мого життя. Канадський Інститут українських студій*. Київ; Едмонтон; Торонто: Видавництво ТАКСОН, 1999.
8. Назарук О. Київ і значінне традиції. Чикаго: Січова друкарня, 1926. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/7746/file.pdf>
9. Федак (Шепарович) О. «Подорож до Росії і на Україну». *Спогади*. Машинопис, 1965. Приватний архів Зої Баран.
10. Кедрин І. *Життя, події, люди. Спомини і коментарі*. Нью Йорк: Видавничка кооператива Червона калина, 1976.
11. Левицький К. *Історія політичної думки галицьких українців. 1848—1914. На підставі споминів*. Львів: накладом власним з друкарні оо. Василян у Жовкві, 1926.
12. Чикаленко Є. *Щоденник (1907—1917)*. Київ: Темпора, 2011.
13. Лисенко О. *М.В. Лисенко. Спогади сина*. Вид. 4-те, перероблене і доповнене. Київ: Мистецтво, 1966.
14. Коляда І. Роль української інтелігенції в формуванні української модерної нації. *Проблеми історії України XIX — поч. XX ст.* Київ, 2004. Вип. 8. С. 212—218.
15. Скорич Л., Виздрик В. Суспільно-політичні взаємини між національними силами Східної Галичини та Наддніпряниною в 1917—1918 роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 2009. Вип. 18. С. 300—306.
16. Горбань Т. Наддніпрянищина-Галичина: проблема національного єднання в ідейно-політичному дискурсі початку XX ст. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки*. 2012. Вип. 63 (№ 8). С. 34—39.
17. Вівсяна І. Галичина і Наддніпрянищина: «Діалог культур» у першій чверті XX ст. *Історико-політичні студії*. 2014. № 2. С. 19—24. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c7a49865-c436-4fa1-921f-4d66715d8291/content> (Дата звернення: 28.11.2024).
18. Дорошенко В. Взаємини Наддніпрянищини з Наддністряниною. *Альманах «Нового часу» («Календар для всіх») на рік 1938*. Ред. М. Струтинський. Львів: Видання Івана Тиктора, 1937. С. 37—46.
19. Кедрин І. У горнилі революції. Золоті роковини. До 50-річчя Великої Української Національної Революції та відновлення Української Державности. 1917—1967. *Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік*. Джерзі Ситі; Нью-Йорк: Видавництво «Свобода», 1967. С. 97—106.
20. Мудрий М. Про нестачу і надлишок історичної пам'яті. *Zaxid.net*. 15.12.2011. URL: https://zaxid.net/pro_nestachu_i_nadlishok_istorichnoyi_pamyati_n1243538 (Дата звернення: 28.11.2024).
21. Яковлев Ю. «Дружину мою взяв я собі з Києва». До історії соборницьких шлюбів у Галичині наприкінці XIX — на початку XX ст. *Збруч* 15.02.2024. URL: <https://zbruc.eu/node/117717> (Дата звернення: 28.11.2024).
22. Окуневський Т. Автобіографія. *Альманах «Нового часу» («Календар для всіх») на рік 1938*. Ред. М. Струтинський. Львів: Видання Івана Тиктора, 1937. С. 114—118.
23. Яшан В. Д-р Теофіл Окуневський. *Городенщина. Історично-мемуарний збірник. Український архів*. Т. XXXIII. Ред. Г. Марунчак. Нью-Йорк; Торонто: *Vinnipeg*, 1978. С. 577—584.
24. Будз М. Піаністка Ольга Окуневська (до 130-річчя від дня народження). *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. Івано-Франківськ, 2005. Вип. 8. С. 58—62.
25. Асадчева Т. Київ у житті і творчості Михайла Врубеля. *Вечірній Київ*. 17.03.2021. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/50668/> (Дата звернення: 04.12.2024).
26. Коляда І. «Свято української інтелігенції» — відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві 30—31 серпня 1903 р. *Український історичний збірник*, 2008. Вип. 11. С. 140—151.
27. Ефремов С. Торжество украинской песни. *Кіевская Старина*. Київ, 1904. Т. 84. С. 141—154.
28. Андрієвський В. Микола Лисенко. В соту річницю народження. 1842—1942. Львів: Українське видавництво, 1942. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/tematicheskie-podborki/natsionalno-osvoboditelnoe-dvizhenie?id=12054> (Дата звернення: 28.11.2024).

REFERENCES

- Mysak, N. (2020). Travelling of Galician youth in the late nineteenth and early twentieth centuries: organisation, nature, routes, influence on the formation of the personality of gymnasium and university students. *Galicia. Studies and Materials*, 6, 238—273 [in Ukrainian].
- Svyshch, O. (2012—2013). Local History Studies of Ivan Krypiakevych. *Scientific notebooks of the Faculty of History of Lviv University* (Issue 13—14, pp. 176—186). Lviv [in Ukrainian].
- Petranivskiy, V., & Rutynskiy, M. (2005). History of Ukrainian geography. *All-Ukrainian scientific and theoretical journal* (Issue 2 (12), pp. 48—54). Ternopil: Textbooks and manuals [in Ukrainian].
- Lutskiy, Y., & Lutskiy, V. (2007). Tourist and local history activities of the Chornohora Society. *Local historian of Prykarpattia* (Part 7, pp. 62—65) [in Ukrainian].
- Barvinsky, O. (2004). Memories from my life. Parts One and Two. New York; Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
- Olesnyskyi, Y. (2011). *Memories from my life*. Lviv: Medicine and Law [in Ukrainian].
- Trillovsky, K. (1999). *From my life*. Canadian Institute of Ukrainian Studies. Kyiv; Edmonton; Toronto: TAXON Publishing House [in Ukrainian].
- Nazaruk, O. (1926). *Kyiv and the Meaning of Tradition*. Chicago: Sich Printing House. Retrieved from: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/7746/file.pdf> [in Ukrainian].
- Fedak (Sheparovych), O. (1965). «A Travel to Russia and Ukraine». *Memoirs*. Typewriter. Private archive of Zoya Baran [in Ukrainian].
- Kedryn, I. (1976). *Life, events, people. Memoirs and comments*. New York: Red Viburnum Publishing Cooperative [in Ukrainian].
- Levytskyi, K. (1926). *History of Political Thought of Galician Ukrainians. 1848—1914. Based on memoirs*. Lviv: printed by the printing house of the Basilians in Zhovkva [in Ukrainian].
- Chykalenko, Y. (2011). *Diary (1907—1917)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Lysenko, O. (1966). *M.V. Lysenko. Memoirs of a son*. 4th edition, revised and supplemented. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
- Kolyada, I. (2004). The role of the Ukrainian intelligentsia in the formation of the Ukrainian modern nation. *Problems of the History of Ukraine of the XIX — early XX centuries* (Issue 8, pp. 212—218). Kyiv [in Ukrainian].
- Skorych, L., & Vyzdryk, V. (2009). Social and Political Relations between the National Forces of Eastern Galicia and Naddniproshchyna in 1917—1918. *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood* (Issue 18, pp. 300—306) [in Ukrainian].
- Horban, T. (2012). Naddniproshchyna-Galicia: the problem of national unity in the ideological and political discourse of the early XX century. *Historical sciences. Philo-*
- sophical sciences. Political sciences*, 8 (Issue 63, pp. 34—39) [in Ukrainian].
- Vivsiana, I. (2014). Galicia, and the Naddniproshchyna: «A Dialogue of Cultures in the First Quarter of the Twentieth Century». *Historical and Political Studies* 2, 19—24. Retrieved from: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c7a49865-c436-4fa1-921f-4d66715d8291/content> [in Ukrainian].
- Doroshenko, V., & Strutynskiy, M. (Ed.). (1937). Relations between Naddniproshchyna and Naddnistria. *Almanac of «New Time» («Calendar for All») for the year 1938* (Pp. 37—46). Lviv: Ivan Tyktor's publishing house [in Ukrainian].
- Kedryn, I. (1967). In the Crucible of Revolution. Golden Anniversary. To the 50th anniversary of the Great Ukrainian National Revolution and the restoration of Ukrainian statehood. 1917—1967. *Calendar-almanac of the Ukrainian People's Union for 1967* (Pp. 97—106). Jersey City; New York: Svoboda Publishing House [in Ukrainian].
- Mudryj, M. (2011). On the lack and excess of historical memory. *Zaxid.net*. 15.12.2011. Retrieved from: https://zaxid.net/pro_nestachu_i_nadlishok_istorichnoyi_pamyati_n1243538 [in Ukrainian].
- Yakovlev, Y. (2024). «I took my wife from Kyiv». On the History of Cathedral Marriages in Galicia in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries. *Zbruc*. 15.02.2024. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/117717> [in Ukrainian].
- Okunevsky, T., & Strutynskiy, M. (Ed.). (1937). Autobiography. *Almanac of «New Time» («Calendar for All») for the year 1938* (Pp. 114—118). Lviv: Ivan Tyktor's publishing house [in Ukrainian].
- Yashan, V., & Marunchak, G. (Ed.). (1978). Dr Teofil Okuniewski. Horodenshchyna. Historical and memoir collection. *Ukrainian archive* (Vol. XXXIII, pp. 577—584). New York; Toronto; Winnipeg [in Ukrainian].
- Budz, M. (2005). Pianist Olha Okunevska (to the 130th anniversary of her birth). *Bulletin of the Precarpathian University. Art History* (Issue 8, pp. 58—62). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Asadcheva, T. (2021). Kyiv in the Life and Work of Mikhail Vrubel. *Evening Kyiv*. 17.03.2021. Retrieved from: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/50668/> [in Ukrainian].
- Koliada, I. (2008). «Holiday of the Ukrainian Intelligentsia» — the opening of the monument to I. Kotliarevskiy in Poltava on 30—31 August 1903. *Ukrainian historical collection* (Issue 11, pp. 140—151) [in Ukrainian].
- Efremov, S. (1904). The triumph of the Ukrainian song. *Kyivska Starina* (Vol. 84, pp. 141—154) [in Ukrainian].
- Andriievskiy, V. (1942). *Mykola Lysenko. On the hundredth anniversary of his birth. 1842—1942*. Lviv: Ukrainian Publishing House. Retrieved from: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/tematicheskie-podborki/natsionalno-osvoboditelnoe-dvizhenie?id=12054> [in Ukrainian].